

ORTA ƏSRLƏR İSLAM ŞƏRQİNDƏ SOSIAL-FƏLSƏFİ İDEYALAR

Osman HACIYEV,

Sumqayıt Dövlət Universitetinin

Fəlsəfə, sosiologiya və politologiya,

kafedrasının baş müəllimi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

osmanhaciye@mail.ru

AÇAR SÖZLƏR: *İslam Şərqi, Şərq peripatetizmi, sosial-fəlsəfi fikir, təbəqələşmə, sosial ədalət.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Исламский Восток, восточный перипатетизм, социальная философская мысль, расслоение, социальная справедливость.*

KEY WORDS: *Muslim East, Eastern peripatetism, sociol-philosophical thought, stratification, social justice.*

İnsan bir-birindən təcrid olunmuş halda deyil, mürəkkəb münasibətlər sistemində, cəmiyyətdə yaşayırlar. Cəmiyyət isə yekcins kütlə olmayıb, mürəkkəb iyerarxik quruluşa malik sistemdir. Cəmiyyətə dair sistemli biliklər hələ antik dövrdə - Platon və Aristotelin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Orta əsrlərdə Qərbdə başqa sahələrdə olduğu kimi, cəmiyyətə münasibətdə də dini-idealist fikirlər hakim idi. Cəmiyyətin müxtəlif siniflərə parçalanmasının, sosial bərabərsizliyin əsl səbəbləri araşdırılmır, bunun ilahi iradənin nəticəsi olduğu qəbul edilirdi (A.Avqustin, A.Foma və b.). Orta əsrlərdə İslam Şərqi isə fəlsəfi fikir yüksək inkişaf etmişdir. Azərbaycan filosoflarının da daxil olduğu Şərq peripatetizminin və digər fəlsəfi cərəyanların nümayəndələri (Əbu Nəsr əl Fərabî, Saflıq qardaşları, İbn Sina, Bəhmənyar, Əbu Həfs Sührəvərdi, Eynəlqüzat Miyanəci, Şihabəddin Sührəvərdi, Siracəddin Urməvi, Nəsirəddin Tusi, Əbu Hamid Qəzali, İbn Rüşd, İbn Xaldun və b.) öz əsərlərində fəlsəfənin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən sosial fəlsəfəyə dair sambalı elmi ideyalar irəli sürmüşlər.

Aristoteldən sonra “ikinci müəllim” fəxri adına layiq görülən Əbu Nəsr əl Fərabî sosial-fəlsəfi görüşlərində dövləti insanların öz ehtiyaclarını ödəməsi üçün zəruri birlik hesab etmiş və “Mərhəmətli şəhər sakinlərinin görüşləri haqqında” əsərində Platonun “ideal dövlət” təlimi ilə xilafətə dair ideyaları uzlaşdırmağa çalışmışdır. İctimai münasibətlər sistemində ədalət anlayışına önəm verən mütəfəkkir dövləti idarə edən hökmdarın əsas əlamətləri sırasında bunu xüsusi vurğulamışdır [1, s.79]. Antik filosoflar kimi, əl Fərabî də cəmiyyətin müxtəlif təbəqə və siniflərə ayrılmasını təbii hesab edirdi. O, cəmiyyətdə müdrək insanlar, din adamları, şairlər, musiqiçilər, hərbiçilər, əkinçilər, maldarlar, tacirlər, varlı adamlar siniflərinə ayırırdı [2, s.105]. Əbu Nəsr əl-Fərabî insanların təbiətən fərqli olduqlarını qəbul etməsinə baxmayaraq, istehsal olunan maddi nemətlərin onlar arasında düzgün bölüşdürülməsi prinsipinin müəyyənləşdirilməsini vacib hesab etmiş və bu kontekstdə sosial ədalət anlayışına öz münasibətini bildirmişdir.

İbn Sina da dövləti idarə edən hökmdarın özünü daim təkmilləşdirməsi ilə yanaşı üstün

ələmətlərə malik olmasını vacib sayırdı. İnsanı yaradılmışların əşrəfi hesab edən filosof yazırdı: “Ağlısız var-dövlət sahibi ədəbdən məhrumdur. O yəqin edir ki, tapdığı var-dövlət olmayan ağılı əvəz edir. Azacıq yemək faydası gətirən sənətin sahibi isə nə geniş hakimiyyət sahibinə, nə də uzanıb gedən mülk sahibinə qibtə edir” [3, s.107]. Göründüyü kimi, İbn Sina insanların istər sərvət, var-dövlət baxımından, istərsə də, bütövlükdə hərəkətlərinin seçimində orta yol tutmasını vacib hesab etmişdir. Mütəfəkkir insanların təfəvütlü (maddi) və fəzilətli (mənavi) həyatını ilahi ədalət prinsipinə uyğunluğunun zəruriliyini göstərmişdir.

Orta əsrlərdə üzvləri müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda gizli fəaliyyət göstərmiş “Safliq qardaşları” cəmiyyəti “Safliq qardaşları və vəfa munisləri” ensiklopediyasında “İnsanın qarşılıqlı yardıma ehtiyacı” adlı fəsildə ictimai məsələlərə dair öz fikrini irəli sürmüşdür. Burada ictimai əmək bölgüsü və qarşılıqlı yardıma diqqət çəkən “Safliq qardaşları” yazırdılar: “Vahid insan təkbaşına yalnız çətin güzəranla yaşaya bilər. Çünki o, müxtəlif istehsalların yerinə yetirilməsində olan yaxşı yaşayışa möhtacdır. Vahid insanın bunların hamısına çatması mümkün deyildir. Çünki ömür qısa, istehsal sahələri çoxdur” [4, s.51]. İctimai əmək bölgüsünün cəmiyyət üçün faydasından bəhs olunduğu bu müddəa sonrakı elmi araşdırmalarda böyük rol oynamışdır.

Azərbaycanlı peripatetik filosof Bəhmənyar cəmiyyətdə insanların öz nəfsini cilovlamasını vacib sayırdı. Zakir Məmmədov yazır ki, Bəhmənyarın nəzərində var-dövlətə həris olan şəxsin hikmət elmi olsa da, hikmət zövqü yoxdur. Belə ki, “kamil insanda əqli həzz hissi həzdən güclüdür, daha doğrusu, həqiqi həzz əqli həzdir. Zira əqli həzlər dərdin təqib etmədiyi şəfadır, xəstəliyin yaxın düşmədiyi sağlamlıqdır” [4, s.105]. Bütün sərvətlərlə müqayisədə əqlə üstünlük verən Bəhmənyar insanın bütün həyatı fəaliyyətində bu amili ön plana çəkirdi. O, nəfsi bəsit hesab edir və bildirirdi ki, insanın bu cılız hissələrdən azad olması onun kamilləşməsi yolu ilə aradan qaldırıla bilər. Beləliklə, kamil insan prinsipindən çıxış edərək fərddən topluma qədər yüksəlməni qəbul edən İslam fəlsəfəsinin bu xüsusiyyətini Bəhmənyarın fəlsəfəsində də görə bilərik.

Siracəddin Urməvi öz təlimində ailədə, cəmiyyətdə, ictimai-siyasi həyatda insanın mövqeyi, dövlət idarəçiliyi, hökmdarın xüsusiyyətləri, mülkiyyət münasibətləri, cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi, sınıf quruluşu, sosial ədalət, hüquq bərabərliyi məsələləri də daxil olmaqla, bir çox sosial fəlsəfi problemə geniş yer vermişdir. Fəlsəfənin bütün əsərlərində İslamın mahiyyətindən irəli gələn insana yüksək dəyər verilməsi hiss olunur. Mülkiyyətin iki-ümumi və xüsusi növə ayıran S.Urməvi göstərir ki, “onlardan biri heç vaxt heç kəsə məxsus olmayan su, bitki, çöl ovu, dəniz ovu və buna bənzər mülkiyyətdir, digəri isə odur ki, şəxslərdən kiməsə məxsusdur [4, s.207]. Beləliklə, o, insanlar arasındakı təfəriqləri sonuncu mülkiyyət forması ilə izah edirdi. Peripatetik filosof cəmiyyəti müxtəlif təbəqələrə bölür və onu insan orqanizmi ilə müqayisə edərək üzvi vəhdətin vacib olduğunu “bil ki, başcının rəiyyətə nisbəti başın bədənə nisbəti kimidir” ifadəsi ilə göstərirdi. S.Urməvi cəmiyyəti maddi nemətlərlə təmin edən rəiyyətə önəm verir, onları dövlətin əsas dayağı hesab edirdi. Filosofun ictimai ədalət anlayışında rəiyyətin qayğısına qalmaq ən vacib yeri tutur. Cəmiyyətdə insanların yuxarı, orta və aşağı təbəqələrə bölündüyünü qəbul edən S.Urməvinin “rəiyyətlər kateqoriyasına sadə zəhmətkeş xalq kütləsi ilə yanaşı, qalan bütün təbəqələr daxil edilir və onlar ara mərhələlər sayılır” [4, s.209] müddəasından

göründüyü kimi, o, orta təbəqələri ara mərhələlər adlandırır və rəiyyətin bir hissəsi hesab edirdi.

Digər azərbaycanlı peripatetik filosof Nəsirəddin Tusi ictimai fikirlərində əmək, ailə, cəmiyyətin sinfi quruluşu, dövlət, siyasət, sosial ədalət məsələlərinə diqqət yetirmişdir. İctimai əməyi cəmiyyətin inkişafının əsasında duran amil kimi nəzərdən keçirən filosof yazırdı: “Dünyanın intizamı, məişətin nizamı əməklə hasilə gəldiyindən, insan növü isə köməksiz yaşaya bilmədiyindən, əmək köməksiz, kömək isə ictimai birliksiz ola bilməz” [4, s.236]. N.Tusin sosial fəlsəfəsində diqqət çəkən digər mühüm amil həm də orta əsrlər dövrü üçün yenilik sayılacaq dövlətin təşkilində dünyəviliyə üstünlük verilməsi ideyasıdır. Filosofa görə, “din və ölkədarlıq (dövlət) iki sirdəşdir, birinin tamamlığı digərindən asılıdır. Din qaydadır, dövlət onun sütunları; bünövrə sütunlarsız zay olduğu kimi, sütunlar da bünövrəsiz dura bilməz” [4, s.237]. Göründüyü kimi, N.Tusi bu məsələdə dinin və dövlətin roluna özünəməxsus münasibət bildirir. O, cəmiyyətdə alimlər, hərbiçilər, kəndlilər, sənətkarlar, tacirlər kimi müxtəlif sinifləri fərqləndirir və sosial ədalət anlayışını onlar arasındakı bölgü münasibətlərinin düzgün qurulması ilə izah edirdi. Mütəfəkkirin fikrincə, bunun həyata keçirilməsi yalnız fəzilətli siyasətlə mümkündür. Naqis siyasətdən fərqli olaraq, fəzilətli siyasətin məqsədi xalqı kamilləşdirmək, onu səadətə çatdırmaq, ədaləti təbliğ etməkdir.

N.Tusi ədalət, namus, əməksevərlik xüsusiyyətlərini yüksək dəyərləndirir və insanın öz həyatını bu istiqamətdə qurmalı olduğunu vurğulayırdı. O, “Əxlaqi Nasiri” əsərində yazırdı: “Bilmək lazımdır ki, insan üçün xoş güzərandan daha gözəl heç bir şey ola bilməz, bunun ən şərəfli vasitəsi isə ədalətli, iffətli, mürüvvətli, insafli, namuslu əmək və sənətdir, bu isə öz növbəsində höccətçilik, tamahkarlıq, səhlənkərlik, tənbəllik, süründürməçilik və bu kimi nalayiq işlərdən əl çəkmədən mümkün deyildir” [5, s.160].

N.Tusi bütün sahələrdə “qızıl orta” prinsipinin tərəfdarı idi. O yazır: “Hər şəraitdə orta hədd mühafizə edilə bilsə, insan tənə vuranların tənəsindən, qeybət qıranların qeybətindən xilas olar. Bunun səbəbi odur ki, əksər təbiətdə insaf və ədalət az; paxıllıq, həsəd, küdurət isə çoxdur” [5, s.162].

Əbu Həfs Sührəvərdi, Eynəlqüzat Miyanəci, Şihabəddin Sührəvərdi kimi orta əsr dövrünün azərbaycanlı peripatetik filosofları dövlət, sosial bərabərlik, ədalətə dair öz ideyalarını irəli sürmüş, insanları kamillik, mənəvi yüksəlişə çağırmış, zülmə və ədalətsizliyə qarşı çıxış etmişlər.

Elmlərin təsnifatında siyasətə ayrıca yer verən Əbu Hamid Qəzali bu fəaliyyət sahəsini əxlaqdan kənar təsəvvür etmirdi. O, insanların cəmiyyətdə firavanlığını təmin etmək üçün hüquq sistemi və dövlətin mövcudluğunu vacib hesab edirdi. Dövlətə başçılıq edən hökmdarın həm şəxsi, həm də idarəetmə qabiliyyətinə dair kifayət qədər yüksək tələblər irəli sürən Əbu Hamid Qəzali bildirirdi ki, “hökmdar ədalətlidirsə, o, yer üzündə Allahın, əks təqdirdə isə şeytanın vəkildir” [1, s.119].

Kordovalı peripatetik filosof İbn Rüşdün sosial fəlsəfəsində “ideal dövlət” modeli və insanların zümrələrə ayrılması məsələsində Platonun təsiri hiss olunmasına baxmayaraq, bu bərdə onun orijinal fikirləri də vardır. Məsələn, İbn Rüşdün “kamillik dövlət”ində qadınların yerinə dair fikirlər diqqət çəkir. O göstərir ki, “müsəlman cəmiyyətində qadınların məharəti gizlində saxlanılır, onları yalnız uşaq dünyaya gətirmək üçün alırlar. Onlar ancaq öz ərlərinin

qulluğunda durmalıdırlar” [1, s.102]. Bu halı məqbul hesab etməyən İbn Rüşd hərbi işdə iştirakdan tutmuş, cəmiyyətin müxtəlif sahələrində qadınların fəal roluna dair İslam aləmi üçün yenilik sayılacaq ideyalarla çıxış etmişdir. Filosof cəmiyyətin bütün sahələrində, o cümlədən dövlətin idarə olunmasında əxlaqi prinsiplərə üstünlük verilməsinin tərəfdarı idi. Dövlətə başçılıq edəcək hökmdarın xalq içərisindən seçilməklə yüksək mənəvi keyfiyyətlərə - əxlaqlı, ləyaqətli, bilikli, qanuna meyilli olmasını vacib hesab edirdi. İbn Rüşdün ən əhəmiyyətli və o dövr üçün cəsarət tələb edən fikirlərindən biri də “Təzkibin təzkibi” əsərində dini hakimiyyəti qəbul etməməsi, ruhanilərin istibdadını dövləti məhvə aparan yol adlandırması və dünyəvi hökmdar tərəfdarı olması idi.

Cəmiyyəti tarixi inkişafnöqtəyi nəzərindən təhlil edən İbn Xəldun dövlətin meydana gəlməsi, siyasi həyatın inkişafı, mülkiyyət, dövlət və hakimiyyət, dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə dair mühüm ideyalarla özündən sonra istər Şərq, istərsə də Qərb sosial fəlsəfi fikrinə mühüm təsir göstərmişdir. XIV əsrdə yaşamış ərəb filosofu təkcə Şərqdə deyil, dünya sosial-siyasi fikir tarixində də özünəməxsus orijinal ideyaları ilə yadda qalan mütəfəkkirlərdən hesab olunur. İbn Xəldun cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqları, tarix fəlsəfəsi, coğrafi determinizmə dair ideyaları ilə Monteskyö, Russo, Hegel, Kant, Marks, Toynbi kimi Qərb filosoflarını əslrlə qabaqlamışdır. İctimai həyatı insanlar üçün zərurət sayan İbn Xəldun cəmiyyəti bütöv sosial orqanizm kimi qəbul edirdi. O, insan tələbatlarını ictimai inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab etməklə tarixi determinizm ideyasına gəlib çıxır. Xatırladaq ki, tarixi determinizm təlimi sonradan - XIX əsrdə K.Marks tərəfindən geniş işlənmişdir. İbn Xəldun cəmiyyətdə ictimai əmək bölgüsü haqqında ideyaları inkişaf etdirmişdir. O yazır: “Allah insanı öz qidasını əldə edə biləcək bir gücdə yaratmışdır. Lakin bir adam təkbaşına möhtac olduğu qidanı təmin etməyə qadir deyil. Bu qida maddəsinin minimal həddini, məsələn, bir adamın bir gün yaşaması üçün lazım olan buğdanı götürsək, buğdadan un, undan xəmir, xəmindən isə çörək hazırlamaq zərurəti var. Bu üç işin hər birini həyata keçirmək üçün qab, alət və səbətlərə ehtiyac var. Bunlar dəmirçi, dülgər və dulusçu tərəfindən həyata keçirilir” [6, s.23]. Göründüyü kimi, filosof cəmiyyətdə müxtəlif siniflərin mövcudluğunu ictimai əmək bölgüsündən irəli gələn təbii prosesin nəticəsi hesab edirdi. İbn Xəldunun bu fikirləri antik filosof Platonun ideyaları ilə yaxınlıq təşkil edir. Sosial bərabərsizliyin ictimai əmək bölgüsünün nəticəsi olduğunu göstərən Platon cəmiyyətdə müxtəlif siniflərin mövcudluğunu bununla izah edirdi. Belə ki, o, “Dövlət” əsərində yazırdı: “İlk və ən böyük tələbat - var olmaq, yaşamaq üçün qida əldə etməkdir. İkincisi, mənzil, üçüncüsü isə paltar və s. tələbatlardır. İnsanların bu tələbatları təmin etməsi üçün kimsə əkinçi, başqası inşaatçı, bir başqası toxucu olmalıdır. Bunlara çəkməçini və bizim cismani ehtiyaclarımıza xidmət edən başqalarını da əlavə edə bilərik” [7, s.77]. Platonun bu bölgüsü müasir dövr üçün də aktualdır. O vaxtdan keçən müddət ərzində insanların tələbat sistemində və sosial peşə strukturunda köklü dəyişikliklər baş versə də, cəmiyyətdə ictimai əmək bölgüsünün sinifyaradıcı mahiyyəti dəyişməz qalmışdır.

İbn Xəldun dövlətin insanların birgəyaşayış zərurətindən meydana gəldiyini bildirərək onu insan ömrü ilə müqayisə etmişdir. Bu baxımdan o, dövlətin də öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçməsi haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. İnsanlar arasındakı sosial bərabərlik münasibətlərinə toxunan İbn Xəldun bildirirdi ki, bu hal ilkin “Asabiyyə” (köçərilik,

bədəvilik dövrü) cəmiyyətinə xasdır. Asabiyyətdən şəhər həyatına – Mədinəyə keçid prosesində bərabərlik pozulur, dövlət meydana gəlir. Dövlətin və hakimiyyətin əsas funksiyası isə xüsusi mülkiyyəti qorumaqdan ibarətdir [1, s.143].

Beləliklə, Platon və Aristotelin təsirilə inkişaf edən Şərq peripatetizminə, həmçinin bütövlükdə orta əsr İslam fəlsəfəsinə əsasən inkişaf etmiş cəmiyyətə nail olmağın təməlinə isə ilk növbədə insanın yüksək mənəvi keyfiyyətləri (ədalət, məhəbbət, kamilləşmək, mənəvi yüksəliş, ali səadətə, xoşbəxtliyə can atmaq və s.) dayanır. İnsanın xarici aləminə yönələn Qərb fəlsəfəsindən fərqli olaraq, Şərq fəlsəfəsi, xüsusilə İslam fəlsəfəsi insanın daxili mənəvi aləminin zənginliyini böyük inkişafın başlanğıcı kimi qəbul edir.

ƏDƏBİYYAT

1. İmanov H., Əhədov A. Orta əsrlərdə ərəb-müsəlman fəlsəfi fikri. Bakı: Ülvi-Həyat, 2008, 210 s.
2. Əfəndiyev M. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 625 s.
3. Məmmədov Z. Şərq fəlsəfəsi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 304 s.
4. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 328 s.
5. Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 279 s.
6. İbn Xaldun. İnsanların cəmiyyətlər şəklində yaşamaları haqqında (Tərcümə) // Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər, Bakı, 2009, № 2, s.23-26
7. Platon. Dövlət. Bakı: Təbib, 1999, 358 s.

Осман Гаджиев

**СОЦИАЛЬНО – ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ НА ИСЛАМСКОМ
ВОСТОКЕ В СРЕДНИЕ ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется социально философская мысль на средневековом исламском Востоке. Здесь рассматриваются взгляды на социальную структуру и отношения между слоями общества, на развитие политической жизни, на восточный перипатетизм в вопросах собственности. В заключение делается вывод о том, что в средние века на мусульманском Востоке существовали множества взглядов, среди которых встречаются научные идеи, касающиеся всех сфер общества.

Osman Hajiyev

**SOCIAL – PHILOSOPHICAL IDEAS IN THE MEDIEVAL
MUSLIM EAST**

SUMMARY

Social-philosophical ideas in the Medieval Muslim East are investigated in this article. The social structure of society, inter-layers relations, development of political life, views of Eastern peripatetism on property issues and views of other philosophical movements are analyzed. The article concludes that there was a wide diversity of opinions in the Middle Ages Muslim East and enough scientific ideas on all aspects of society were encountered.